

İSTANBUL ERMENİLERİNİN DİNİ, TOPLUMSAL VE KURUMSAL PROBLEMLERİ: MEZARLIKLAR SORUNU (19. YY)

Yrd. Doç. Dr. Ahmet TÜRKAN*

Özet

Katolik ve Protestan misyonerlerin çabaları sonucunda İstanbul Ermeni Patrikhanesine karşı muhalif kitleler oluştu. Ancak Patrikhane kendi varlığını korumak için muhaliflere dini ve dünyevi yaptırımlar uyguladı. Bu yaptırımlardan biri de ölen kişilerin Ermeni mezarlığına gömülmemesiydi. Bu yüzden kimi zaman ölümler ortalıkta kaldı. Katolik ve Protestan Ermeniler ayrı bir millet statüsü kazandıktan sonra da mezarlık tartışmaları devam etti. Protestanların Ermeni Patrikhanesi ile yaşadığı problemler Katoliklere göre daha fazlaydı. Özellikle 1860 yılında Edirnekapı Vakası diye tarihi vesikalara geçen mezarlık hadiseleri uluslar arası bir soruna dönüştü. Yaşanan tartışmalar İstanbul'un şehir asayişinde tehlikelere yol açtığından Osmanlının bir takım tedbirler almasına neden oldu.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Katolik, Protestan, Ermeni, Osmanlı, Mezarlık

ISTANBUL OF ARMENIAN RELIGIOUS, SOCIAL AND INSTITUTIONAL PROBLEMS: CEMETERIES PROBLEM (19TH CC)

Abstract

As a result of the efforts of Catholic and Protestant missionaries, the Armenian Patriarchate of Istanbul was opposition to the masses. However, the Patriarchate of religious and secular opponents of sanctions applied to protect its own existence. One of these sanctions weren't to burry Armenian cemetery of deceased persons. So, dead persons sometimes stayed circle. After gaining the status of a separate nation, Catholic and Protestant Armenians continued to debate a cemetery. Problems experienced by the Armenian Patriarchate of Protestants by Catholics were more likely to. In 1860, the date the certificates especially the cemetery as Edirnekapı Incident events became an international issue. Debate in the city of Istanbul, the Ottoman Empire some measures.

Key Words: İstanbul, Catholic, Protestant, Armenian, Ottoman, Cemetery

* Yrd. Doç. Dr. Ahmet TÜRKAN, Dumlupınar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı

GİRİŞ

Önce Katolik daha sonra da Protestan misyonerlerinin çabaları sonucunda Ermeni cemaati içerisinde kopuşlar meydana geldi. İstanbul Ermeni Patrikhanesi kendi varlığını korumak için cemaatten ayrılanlara veya ayrılmak isteyenlere bir takım yaptırımlar uyguladı. Bunlar dini ve dünyevi olmak üzere iki ana başlık altında ele alınabilecek hususlardı. Patrikler mezhep değiştiren kişilere dünyevi yaptırımlar uygularken Osmanlı Devleti'nin kendilerine vermiş oldukları yetkiden faydalanıyorlardı. Osmanlı Devleti'nin millet anlayışının gereği olarak patrikler devlete karşı cemaatinden sorumluydular. Buna karşılık onlar pasaport, nüfus kâğıdı ve ilmühaber gibi belgelerin verilmesinde yetkili kılınmışlardı. İşte patrikler mezhep değiştiren kişilere yukarıda sayılan belgelerin birçoğunu vermekten kaçınıyordu. Bu da mezhep değiştiren kişiler için toplumsal anlamda bir baskı unsuru oluşturuyordu. Patriklerin kullandıkları dini yetkiler ise çoğunlukla aforoz edilme şeklindeydi. Patrik aforoz edilmiş kişilerin Ermeni toplumunda barınamayacağını belirtirken bu durum ölen kişinin Ermeni mezarlığına gömülmemesine kadar varıyordu. “*Katolikliğin kokusunu duysa o reyanın gömülmesine engel olup ölümlerin kokmasına sebep olacak duruma girerdi.*”¹ denilen Patrik Zaharya (1773-1799) döneminde bu baskının zirveye vardığı görüldü. Zaharya dönemi sadece İstanbul değil Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerindeki Katolik Ermeniler için de zor bir süreç olmuştu. Örneğin Kıbrıs'ta yaşayan Katolik Ermenilerden ölenlerin cenazeleri ortada kaldığından yerel idare tarafından bunların defnedilmesi için kilise yönetimine emir verilmişti. Ancak Zaharya Babıâli'ye verdiği yazısında bu kişilerin gömülmesi için Ermeni karabaş ve papazların zorlanmamasını istemişti.²

Osmanlı Devleti sadece Ermeniler için değil tüm gayrimüslim cemaatlerin din ve mezhep değiştirmelerini hoş karşılamıyordu. Özellikle bu durum hatt-ı hümayûnlarda sık sık zikredilmekteydi. Örneğin 1835'de Yahudilerden birkaç kişi, hükûmete verdikleri arzuhâllerinde milletlerinin yiyecek ve içecek hususundaki dinî vecibelerinin zorluğunu dile getirerek din değiştirip Ermeni Mahallesi'nde oturmak istedi. Yahudi cemaatinin ileri gelenleri bu duruma kızarak onlara ceza vermeye çalıştılar. Ermeni olduklarını söyleyen bu Yahudiler ise cemaatleri tarafından Ermeni olmalarına karşı çıkılmaması ve eziyet edilmemesi için hükûmetin bir çözüm bulmasını istediler. Bu şikâyetler karşısında hükûmet Şeyhülislama, “Şer-i şerife göre

¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1301, C. II, s. 180.

² BOA, C. ADL., 64/3869, 22 Eylül 1793.

Yahudi bir kişinin Ermeni olmasında bir mahsur var mıdır?” diye sordu. Buna karşılık şeyhülislam; “*Küfür tek millettir.*” mütalaasında bulunarak İslam’a göre bu kişilerin Ermeni olmasında bir sıkıntı olmadığını belirtti. Ayrıca Yahudilerin bu kişilere eziyet etmelerinin engellenmesi gerektiğini söyledi. Ancak durum tebaadan olan bir grubun inanç meselesi olmasının yanında devletin güvenliğini de ilgilendirdiğinden kesin bir çözüm yolu arandı. Bu yüzden padişah, meselenin halledilmesi için hükûmete direktif verdi ve Ermeni yetkililer Babîâli’ye çağrıldılar.³ Daha sonra Ermeni milletinin ileri gelenleri ve Kapıkethüdarları Babîâli’ye gelerek şu ifadelerle pozisyonlarını ortaya koydular: “*Biz Ermeniler Devlet-i Aliyye’nin ırz sahibi reayasından bir millettiz. Yahudilerden rezil bazı kişiler ‘Ermeni olacağız.’ diyerek ortalığı birbirine kattılar. Bundan dolayı Yahudilerle Ermeniler arasında çeşitli dedikodular peyda oldu. Biz ise kendi milletimizden bazı edepsizleri (Katolik Ermenileri kastediyor.) terbiye etmeye çalışırken şimdi bir taraftan Yahudi milletinin o tür rezilleriyle uğraşmak ve bunları milletimize kabul etmek hiçbir şekilde işimize gelmez. Bu kişilerin Ermeni olmasına müsaade edilirse Ermenilerle Yahudiler arasında büyük bir arbedenin ortaya çıkmasından korkarız. Bu hususta Devlet-i Aliyyenin bu kişilere müsaade etmemesini isteriz.*”⁴

Ermeni yetkililer içerisinde buldukları durumu hükûmete arz ettikten sonra Patrikhanelerinde hapsedilmiş olan Yahudilerin teslim edileceğini bildirdiler. Bu gelişmeler üzerine hükûmet de kendilerine teslim edilen Yahudileri bir daha Dersaadet’e ayak basmamak üzere Kayseri’ye sürdü.⁵

Aynen Yahudilerde olduğu gibi Ermenilerin mezhep değişiklikleri arasında da Osmanlı devlet yetkililerinde bir kafa karışıklığı söz konusu idi. Yöneticilerin bir kısmı reaya hangi mezhepten bulunursa bulunsun bizim neyimize gerek derken, diğer bir kısmı ise Katoliklerin papayı Hz. İsa’nın vekili kabul ettiklerinden dolayı onu kendilerine bir baş olarak gördükleri ve bu durumun da ecnebi müdahalesine yol açacağını söylüyordu. Ayrıca papanın yüzünden geçmiş yüzyıllarda ne kadar canların feda edildiğini de

³ BOA, HH., 773/ 36270, 5 Zilhicce 1250/4 Nisan 1835.

⁴ BOA, HH., 773/ 36270.

⁵ BOA, HH., 504/ 24861. Başbakanlık Osmanlı Arşivinden elde ettiğimiz bilgilerden gördüğümüz üzere 19. yüzyıl boyunca Yahudilerden bu olay dışında Ortodoks Ermeni cemaatine geçme teşebbüsü pek vaki olmamıştır. Ancak Protestan mezhebine geçmeler çok olmuş ve bundan dolayı da cemaat içerisinde birçok tartışmalar meydana gelmiştir. Bkz. BOA, BEO. Sadaret Defterleri (Gayrimüslimlerden Protestan mezhebinden Gelen Takrirle İlgili Defter) nr. 271, s. 23, 69.

söyleyerek tarihin tekerrür edebileceği endişesini dile getiriyorlardı. Genele bakıldığında Osmanlı yöneticileri arasındaki hâkim görüş birincisiydi. Ancak İstanbul'daki sarrafların çoğu ikinci görüşe sahip olduklarından devlet ikinci görüşü kendisine tercih etmiştir.⁶

Osmanlı hükümeti mezhep değişiklikleri konusunda patriklerin tarafını tutup mezhep değişikliği ile ilgili yasaklar getirmesine rağmen İngiltere ve Fransa'nın sürekli baskıları sonucunda daha önce getirilen mezhep değiştirme yasağını 1844 yılında kaldırmak zorunda kaldı.⁷ Getirilen yeni yasak misyonerlerin elini güçlendirirken özellikle Ermeni Patriğini çok zor bir sürece soktu. Çünkü devletin yardımıyla sivil yetkisini kullanan patrik artık sadece dini yetkisini kullanmak sınırlı kalmıştı ki bu onun için yaptırımı çok az olan bir kuvvetti. Mezhep değiştirmek isteyen kişi zaten kararını vermiş olduğundan patriğin onu aforoz etmesi bir anlam ifade etmiyordu.

1830 yılında Katoliklerin 1850 yılında da Protestanların ayrı bir millet olmaları patrikhane ile ilgili birçok beraberliklerini sona erdirirken mezarlıklar hususunda ise bunu söylemek mümkün değildi. Kilise gibi birçok kurumlar üzerinde hak iddia etmeyen Katolik ve Protestan Ermeniler kendilerine ait ibadet yerleri kurdular. Ancak mezarlıklarının çoğu eskiden beri kullana geldikleri Ortodoks Ermeni mezarlıklarıydı. İşte bu mezarlıklar üzerinde yine yoğun tartışmalar meydana geldi. Ancak Protestan ve Katoliklerin Ermeni Patrikhanesiyle yaşadıkları tartışmaların yoğunluğu birbirinden farklıydı.

I. Ermenilerin Katolik Mezhebine Geçme Nedenleri

Ermeniler içerisinde Papalığın ve Fransa'nın yoğun misyonerlik faaliyetleri neticesinde Katolikleşme hareketleri başladı. 17. yüzyılda ferdi bir görünümde ilerleyen bu hareketlilik 18. yüzyılda kitlelere yayıldı.⁸ Ancak Katolik mezhebine geçiş İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından hiç hoş karşılanmadı. Patrikhane bununla ilgili Osmanlı Devleti'ne gönderdiği birçok yazısında Katolik mezhebine geçişlerin engellenmesini ve bunun için bir takım tedbirlerin alınmasını istedi. Ermeni cemaati arasında meydana gelen mezhep değişikliklerini Osmanlı Devleti de hoş karşılamadı. Çünkü devlet bunu kendi siyasi nokta-i nazarından sakıncalı buluyor ve İstanbul

⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1301, C. IX, s. 45.

⁷ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşat, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 87.

⁸ Ahmet Türkân, "İstanbul'da Ermeni Cemaatleri Arasındaki Dini ve İdari İhtilaflar ve Tartışmalar", *Basılmamış Doktora Tezi*, Konya, 2011, s. 70.

Ermeni kilisesinin bütünlüğünün korunmasını istiyordu.⁹ Çünkü Osmanlı Devleti dinî ve siyasi merkezleri kendi topraklarında olan grupları daha kolay denetleyebilmekteydi. Katolik mezhebine geçen Ermeniler ise Roma'dan olumsuz olarak etkilenebilir, böylece Osmanlı'nın iç işlerine müdahalenin önü açılabilirdi.¹⁰ Bu yüzden Ermeni Patrikhanesinin Katolikler ile ilgili şikâyetleri doğrultusunda mezhep değişikliklerini yasaklayan yasalar çıkarıldı.¹¹ Ancak devletin koyduğu yasağa rağmen Katolikleşen Ermenilerin sayısı azalmak bir yana artmaya devam etti.

Ermenilerin Katolik olmalarının altında yatan birçok neden vardı. Bunlar başlıca dinî, siyasi, ekonomik ve sosyolojik açıdan ele alınabilecek hususlardı. Katolik mezhebine geçenler; Ermeni Kilisesinin Kutsal Kitaptan birçok fıkrayı tahrif ettiğini, Kadıköy Konsili¹² kararlarını kabul edenleri mahkûm ettiğini, Tanrının dokuz defa öldüğü itikadını dikte ettirdiğini, faiz-in meşru olduğuna inanmaya zorladığını söyleyerek dinî yönden eleştiriler getiriyorlardı.¹³ Tüm bu sebeplerle birlikte Ermenilerin Katolikleşmesindeki dinî nedenlerin en önemlisi Katolikliğin uygulanışının onlara daha kolay gelmesiydi. Ermeniler Çarşamba ve Cuma günleri perhizleri tutar ve perhiz günlerinde balıketi de yemezlerdi.¹⁴ Dolayısıyla Ermeniler yılın üçte ikisini perhizle geçirirlerdi. Katolikliğe geçen Ermenilerin bu gibi dinî kurallara uyma zorunluluğu yoktu. Çünkü Katoliklerde perhiz kırk gündü.¹⁵

Ermeni Kilisesinde kadınların başını örtme zorunluluğu bulunmaktaydı.¹⁶

⁹ Hagop Barsoumian, "The Dual Role of the Armenian Amira Class Within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, C. I, s. 180; Ayrıca bkz. Kemal Beydilli, *II. Mahmut Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisenin Tanınması*, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Boston, 1995, s. 2.

¹⁰ Gürsoy Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler, Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 71.

¹¹ Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, İstanbul, 1924, C. V s. 273.

¹² 451 yılında yapılmış olan Kadıköy Konsili'yle Ermenilerle Roma kilisesi arasında ayrışmalar yaşanmıştır. Ermeniler bu konsili kabul etmemiştir. Papa ise Kadıköy Konsili kararlarını kabul etmeyenleri kilise inancına aykırı gelmekle suçlamıştır.

¹³ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1992, C. II, s. 55.

¹⁴ Şanizade *Tarihi*, Fazilet Neşriyat, İstanbul, 2008, s. 991.

¹⁵ Beydilli, *a.g.e.*, s. 2.

¹⁶ Abdurrahman Sağırılı, "Ermenileri Katolikleştirme Çalışmaları ve Sonuçları hakkında 1778 Yılında Hazırlanan Bir Rapor", *Hoşgörü toplumunda Ermeniler*, Freiyes Üniversitesi Sempozyumu, Kayseri, 2007, C. I, s. 149.

Ayrıca Ermeni kadınları haremde otururlar ve erkeklere görünmezlerdi. Sokağa çıktıklarında ise yüzlerini örterlerdi.¹⁷ Bununla beraber Ermeni Kilisesinde erkeklerin sakal bırakması zorunluydu.¹⁸ Katolik mezhebine geçenlerde böyle bir zorunluluğun bulunmaması da bu mezhebe geçişi kolaylaştıran bir etmendi.

Kimi Ermenilere göre Katolik mezhebine geçmek bir anlamda Avrupa kültürüne entegre olmaktı. Bu anlamda en çok etki de Fransız kültüründen gelmişti. Örneğin Fransa'nın desteğiyle doğuda yoğun bir faaliyet gösteren Fransızken, Kapuçin ve Cizvitler bu bölgeye dinî öğretilerinin yanında Fransız kültürünü de getirmişlerdi.¹⁹ Katolikleşen Ermeniler artık Ermenice konuşmak istemiyor, tavırları ile Frenk kültür ve âdetlerini uygulamak istiyorlardı.²⁰ Özellikle elçiliklerde tercüman olarak çalışan Katolikler, Ermeni tebaanın giymesi gereken kıyafetleri terk edip Frenk elbiseleri giyiyorlardı. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti tedbir almak zorunda kalmıştı.²¹

Ermenilerin Katolikliğe geçmesindeki siyasi etken en çok Fransa ve Avusturya gibi ülkelerin telkinleri sonucunda gerçekleşmişti. Ancak bunlar arasında Avusturya'nın etkisi Fransa'ya göre çok daha azdı. Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla Ermeni milleti içerisinde birtakım insanlarda Osmanlı Devleti'nin himayesinden ayrılma hayalleri oluşmaya başladı. Hatta bu hususta Ermeniler arasında *Osmanlı idaresinden savaştığı bir Frenk kavmi eliyle kurtulacaklarına dair* efsaneler dolaşmaya başlamıştı.²²

Ermenilerin Katolikliğe geçmesini sağlayan önemli unsurlardan biri de ekonomik kaygılardı. Bu kaygı fakir ve zengin kesimler arasında farklı şekilde tezahür etmekteydi. Fakir Ermeniler bu mezhebe geçtiklerinde aynı ve nakdi yardımlar görüyor,²³ ayrıca Ermeni kilisesinin kendilerinden

¹⁷ Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve İdari Mücadeleler*, Avrasya-Bir Vakfı ASAM Yayınları, Ankara, 2000, s. 140.

¹⁸ Şanizade *Tarihi*, s. 991.

¹⁹ Anahide Ter Minassian, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul, 2006, s. 152.

²⁰ Kılıç, *a.g.e.*, s. 140.

²¹ Ahmet Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 188.

²² Beydilli, *a.g.e.*, s. 2.

²³ Fakirlikten dolayı mezhep değiştirme olayı XX. yüzyılın başlarına kadar yoğun bir şekilde devam etmiştir. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra fakirlikten dolayı mezhep değiştirme daha çok taşralarda görülmektedir. Örneğin bu husus ile ilgili olarak Horn Piskoposu fakirliklerinden dolayı mezhep değiştirmeye mecbur olan Ermenilerin

tahsil etmekte olduğu vergi mükellefiyetinden de kurtulma imkânını elde ediyorlardı. Bu yüzden Ermeni patriği tarafından hükûmete vergilerin tahsil edilememesi hususunda sık sık şikâyetler geliyordu.²⁴ Zengin kesim için Katolik olmak, ticari kazanımlarını büyük oranda artırmak demektir. Çünkü Katolikliğe geçen Ermeniler yeni iş çevreleri kurmak için Batı'ya açılma imkânı elde ediyorlardı.²⁵ Özellikle Fransa doğudaki ticari genişlemesinde büyük fayda getireceğini düşünerek Ermeniler üzerindeki Katolik propagandasını destekliyordu. Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya vermiş olduğu kapitülasyonlar buna itici bir güç katmıştı. Fransa'nın, kapitülasyonlarla elde edilen hakların mezhep değiştiren Katolik Ermeniler tarafından da kullanabileceğini söylemesi bu mezhebi cazip bir hâle getirmişti.²⁶ Ayrıca Katolik mezhebine giren Ermeniler Fransız elçiliğinin kendilerine verdiği tercümanlık sayesinde vergi gibi birçok yükümlülüklerden muaf oluyorlardı.²⁷ Osmanlı Devleti bu durumun önüne geçmek için önlemler almaya çalıştı. Ancak imtiyazlı tüccarların sayısı gün geçtikçe artmaya devam etti. Görüleceği üzere Osmanlı tebaasından olan bir Ermeni mezhep değiştirirken hem İstanbul Ermeni Patrikhanesinin hem de devletin ekonomik ve sosyal yapısını bozan bir sürecin içerisine girmiş oluyordu.²⁸

II. Ermenilerin Katolikleşmesinin Ortaya Çıkardığı Problemler

Katolik olan Ermenilerin sayısının artmasına karşılık problemleri de gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. Kendilerine ait kiliseleri olmadığından ya Latin kilisesine gidiyorlar ya da evlerinde yaptıkları bölümlerde ibadetlerini gerçekleştiriyorlardı. Bundan haberdar olan Ermeni kilisesi tarafından da Frenk olmakla suçlanıyorlardı. Bu tür çelişkilerle iç içe olan Katolik Ermenilerin en büyük problemi ise resmî olarak Ermeni kilisesine bağlı olduklarından vaftiz, evlilik ve cenaze defni gibi birçok konuda problemle karşı karşıya kalmalarıydı.²⁹ Patrikler kimi zaman mezhep değiştiren Ermenilerin cena-

yevmiyelerini tedarik etmek amacıyla yaptığı gayretleri patrikhaneye gönderdiği telgrafta bildirmiş yardım istemiştir. Bkz. BOA, HR. TO., 531/24, 31 Temmuz 1887.

²⁴ BOA, A. MKT. UM., 167/32; A. MKT. UM., 144/72; Davison, *a.g.e.*, s. 125.

²⁵ Beydilli, *a.g.e.*, s. 2.

²⁶ Kılıç, *a.g.e.*, s. 141.

²⁷ Ahmet Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 76.

²⁸ Türkan, *a.g.t.*, s. 69.

²⁹ Charles A Frazee, *Catholics and Sultans*, Cambridge University Press, Newyork, 1983, s. 178; Ayrıca bkz. John Whooley, "The Armenian Catholic Church: a study in history and

zelerini kaldırmayacağını söylüyor³⁰ ve cenazeler ortada kalıyordu. Ermeni mezarlığına kabul edilmeyen bu cenazeler bazen sahiplerinin bahçelerine gömülüyordu. Bazen de cenazelerin dinî törenleri Rumlar tarafından yapılıyordu.³¹

Ermeni Patrikhanesinden 18. yüzyılda yoğun bir baskı gören Katolik Ermeniler aynı baskıyı 19. yüzyılın başlarında da gördüler.³² Hatta 1828 yılında Ermeni Patriğinin isteği doğrultusunda binlerce Katolik Ermeni İstanbul'dan sürüldü.³³ Ancak Fransa'nın yoğun baskıları neticesinde sürülen Katoliklerin tekrar İstanbul'a dönmesine izin verildi.³⁴ Fransa, Katolik Ermenilerin dönmesiyle yetinmeyip onlara ayrı bir millet statüsü verilmesi için Osmanlı nezdindeki baskılarını arttırdı.³⁵ Neticede 1830 Katolik Ermeniler yılında müstakil bir patrikhaneye sahip oldular.³⁶

Katolik Ermeniler ayrı bir millet statüsünü elde ettikten sonra kurumsallaşmaya başladılar. Ancak yüzyıllar boyunca aynı patriklik altında birçok dinî ve sosyal kurumları paylaştıklarından İstanbul Ermeni Patrikhanesi ile hâlâ çözülmesi gereken problemler vardı. Bu problemlerin kimisi hemen çözülebilmişken kimisi ise uzun müddet sorun olarak devam etti. Örneğin, kilise paylaşımı Katolik Süryanilerde olduğu gibi herhangi bir probleme yol açmadı.³⁷ Katolikler Ermeni kiliseleri üzerinde herhangi bir hak iddia

ecclesiology", *Heythrop Journal*, Oxford Publishing, UK, 2004, Volume 45, Issue, 4, s. 418.

³⁰ Ermenilerin varlıklı ailelerinden olup Tıngıryanların atası sayılan Hoca Kırkor (1701-1781) özellikle Triyeste (İtalya) ile alışveriş yapan zengin bir kişiydi. Ermeni Patrikhanesi bu kişinin Katolik olmasını kendi menfaati açısından büyük bir kayıp olarak telakki ettiğinden dolayı zaman zaman onu patrikhaneye çağırarak bu işten vazgeçmesini istemişti. Ancak Kırkor bu kararından vazgeçmemiş ve öldüğünde de patrikhane onun cenazesini kaldırmamıştır. Bkz. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2006, s. 60.

³¹ Beydilli, *a.g.e.*, s. 2; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. IX, s. 45.

³² BOA, HH., 59/3572, 19 Eylül 1800; Ayrıca bkz. BOA, C. ADL., 59/3572.

³³ BOA, HH., 1235/48051, 12 Temmuz 1828; Ayrıca bkz. Ahmet Refik, *On Üçüncü Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 26-29; Çark, *a.g.e.*, s. 170.

³⁴ BOA, HH., 1235/48055.

³⁵ Mgr Hovhannes Tcholakian, *J. L'eglise Armenienne Catholique En Turquie* Ohan Matbaacılık, İstanbul 1998, s. 13; Çark, *a.g.e.*, s. 97.

³⁶ Tcholakian, *a.g.e.*, s. 13.

³⁷ XIX. yüzyıl boyunca Ortodoks-Katolik Süryani tartışmalarının ayrıntıları için bkz. BOA, C. ADL., 13/844, 1 Ocak 1842; C. ADL., 100/6009, 30 Ocak 1843; A. MKT. UM., 116/12, 3 Aralık 1851; A. DVN., 92/39, 2 Ekim 1853; A. MKT. UM., 144/89; İ. ŞD., 1/38; 11 Nisan 1868; A. MKT. MHM., 484/3, 8.4.1879; MV. 3/14, 15 Nisan 1885; Y. A.

etmeyerek kendi kiliselerini inşa ettiler.³⁸ Ancak mezhep değişiklikleri devam ettiğinden dolayı bazı problemlerin çözümünde kısa vadede netice almak mümkün olamadı. Bunlar ise genelde vergi bakayası, nüfus tahrirleri ve mezarlık paylaşımı gibi başlıca sorunlardı.

A. İstanbul'daki Mezarlıkların Paylaşımı Problemi

Ermeni patrikhanesinden ayrılmadan önce Katolik Ermenilerin ölüleri Ortodoks Ermenilerle aynı mezarlığa gömülüyordu. Patrik bazen Katolik olan Ermenilerin ölülerini defnetmeme gibi yaptırımlar uyguluyorsa da bu geneli kapsayan bir durum değildi.³⁹ Ancak ayrı bir millet vasfı kazandıktan sonra Katoliklerin mezarlarının nereye gömüleceği bir sorun hâline geldi. Bu sorunun boyutuna bakıldığında Osmanlı Devleti'nin bazı vilayetlerine göre İstanbul'da daha az problem teşkil ettiği söylenebilir.⁴⁰

İstanbul'daki Katolik Ermenilere mezarlık tahsisinde iki farklı yönteme başvuruldu. Bunlardan ilki Katolik Ermeni cenazelerinin Ortodoks Ermeni

RES., 35/58, 25 Aralık 1886; İ. MMS., 89/3799, 18 Nisan 1887; Y. RK. AZJ., 3/66, 15 Haziran 1899; DH. MKT., 2132/30, 10 Kasım 1898; Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr 10, s. 6; nr. 12, s. 9; nr 15, s. 20; Sadaret Buyruldu Defterleri, nr 3, s. 185, 186; *Takvim-i Vekayi*, 3 Ramazan 1251/23 Aralık 1835.

³⁸ Galata'daki ilk Katolik kilisenin kuruluş ruhsat şartnamesi ile ilgili olarak bkz. BOA, HH., 778/36460.

³⁹ BOA, C. ADL., 64/3869, 22 Eylül 1793.

⁴⁰ Taşradaki mezarlık tartışmalarına bakıldığında birçok ilde bu tartışmaların yaşandığı görülür. Bunlardan birkaçını zikredecek olursak örneğin; Adana'da Katolik Ermenilerle Ortodoks Ermenilerin kullandığı mezarlık konusunda 1845 yılında anlaşmazlık çıktığından sadareten Adana valisine gönderilen yazıda müşterek olan mezarlıkların ayrılması istenmiştir. Bkz. BOA, A. MKT., 27/9, 13 Ekim 1845. Mezarlıkların ayrılması sorunu çözmemiş bu defa da kimin ne kadar hakkı olduğu konusunda problemler yaşanmıştır. Bundan dolayı 1850 yılında hükümetten Adana valisine gönderilen yazıda çıkan anlaşmazlıkların 1845'deki şekle göre halledilmesi istenmiştir. Bkz. BOA, HR. MKT., 35/35, 5 Eylül 1850.

Sivas ilinde iki grubun müşterek olarak kullandığı mezarlığa 1892 yılında Ortodoks Ermenilerin Katoliklerin mezarlarını gömmelerine izin vermemeleri üzerine hükümet sorununun iki patrikhane arasında çözülmesini istemiştir. Bkz. BOA, DH. MKT., 1951/42, 18 Mayıs 1892. Ancak patriklerin bu konudaki çözüm çabaları bir sonuç vermediğinden hükümet iki grubun mezarlıklarını ayırma yoluna gitmiştir. Bkz. BOA, DH. MKT., 1961/31, 14 Haziran 1892. Fakat kabristan ikiye ayrılmış olmasına rağmen Ortodoks Ermeniler mezarlıktaki hakların kendilerine ait olduğunu söyleyerek taşkınlıklarını sürdürmüşler ve Katolik mezarlarına saldırmışlardır. Bkz. BOA, DH. MKT., 1970/29; 127/18, 4 Eylül 1893.

mezarlığının kenarındaki bir yere defnedilmesi idi. Diğeri ise Protestanlarla beraber ayrı bir mezarlık tahsis edilmesi şeklinde oldu.⁴¹ Örneğin onlar Taksim mezarlığında Ortodoks Ermeni mezarlarının kenarında bir yere gömülürken; Beyoğlu, Üsküdar, Bağlarbaşı⁴² ve Adalar gibi yerlerde kendilerine ayrı mezarlıklar tahsis edildi.⁴³

Eski mezarlıklar yetmediği zaman hükûmet bazen de başka bir yer tahsis etme yoluna gidiyordu. Örneğin Katolik Ermenilere kışlay-ı hümayûnun yakınında verilmiş olan mezarlık yeterli olmadığında, Fransız sefaretî onlara bir yer tahsis edilmesi hususunda istekte bulunmuştu. Hükûmet yapılan isteği yerinde görüp Ticaret Nezaretinin de yaptığı keşifler doğrultusunda harbiye mektebi karşısında kırk üç bin arşınlık yer tahsis etmiş ve buraya Protestanlar için de bir yer ayrılmıştı.⁴⁴

1. Taksim Mezarlığı İle İlgili Yaşanan Problem

İstanbul'da Ortodoks Ermenilerle Katolikler arasında müşterek olarak kullanılan mezarlıklar hususunda en çok problem Taksim'deki Ermeni mezarlığında yaşandı. Problemin nedeni şuydu: Ortodoks Ermeni patriği 1893 yılında Taksim Mezarlığının kaldırılmasını hükûmetten istemişti. Patriğin amacı mezarlığın yerine yetimhane gibi binalar inşa ettirmektir. Ancak onun girişimleri Katolik Ermeni Patriğini rahatsız etti ve şikâyetini kısa zaman içerisinde hükûmete ilettiler.

Katolik patriğin şikâyeti doğrultusunda Osmanlı hükûmeti bir inceleme başlattı. Yapılan araştırmalar sonucunda Taksim Mezarlığı ile ilgili problemin patriklere bırakılamayacağı belirtildi. Buna göre şehremaneti⁴⁵ konuyla ilgili bir ön inceleme yapacaktı. Bu inceleme doğrultusunda da bir uzlaşma komisyonu oluşturulacaktı.⁴⁶

⁴¹ BOA, HR. TO., 181/47; İ. HR., 99/4818; İ. HR., 199/11335.

⁴² Katolik Ermeni Serpiskoposu Hasun Efendi Üsküdar'da Katolik milleti için bir mezar yeri olmadığından dolayı sıkıntı çektiklerine dair sadarete arzuhâl sunmuştur. Bu istek üzerine durum zaptiyeye havale edilmiş ve İstavroz bahçeleri civarında Yahudi Mezarlığı diye isimlendirilen yerde on üç dönüm kadar yerin bir şahıstan alınarak Katoliklere verilmesi kararlaştırılmıştır. Hükûmet bu arazinin bedeli olan kırk bin yüz kuruşluk parayı hazineden karşılayarak Katolik Ermeni milletine tahsis etmiştir. Bkz. BOA, İ. HR. 197/11208, 16 Aralık 1862.

⁴³ BOA, A. MKT. NZD, 121/59; HR. TO., 203/111; İ. MVL., 281/11028.

⁴⁴ BOA, İ. HR., 199/11335. 10 Temmuz 1862.

⁴⁵ Şehremanetin günümüzdeki karşılığı İstanbul Belediye başkanlığıdır.

⁴⁶ BOA, İ. HUS., 11/1310-L-095, 10 Mayıs 1893.

Mezarlık problemi Sultan II. Abdülhamit'in de şaşkınlığına neden oldu. Daha önceden yapılacak inşa çalışmaları nedeniyle Ermeni mezarlarının başka bir yere nakli gündeme gelmişti. Ermeni patriği ise nakil işine şiddetle karşı çıkmıştı. Hatta patrik konuyla ilgili olarak padişaha bir takım dini nedenler sıralamış ve Ermeni inancına göre ölünün başka bir yere naklinin uygun olmadığını söylemişti. II. Abdülhamit geçmişte söylenenlere vurgu yaparak patriğin niçin böyle bir fikir değişikliğinde bulunduğunu merak ettiğini belirtti. Bunun için de meselenin iyi araştırılmasını istedi.⁴⁷

II. Abdülhamit'in işareti doğrultusunda iki cemaatin mezarlıktaki hukuki derecelerini tayin edecek bir komisyon kuruldu. Komisyonda Uncuyan Apik, Maksutzade Sebu, Sakız Ohannes, Pekmezzade Komidas beyler ile şehremanetinden de iki kişi yer aldı. Ancak komisyon işi ağırdan aldığından süreç çok uzadı. Sürecin uzaması Katolik Ermeni patriğinin aleyhine gelişen bir durumdu. Çünkü ölülerin nereye gömüleceği ile ilgili bir belirsizlik yaşanıyordu. Patrik de bu belirsizlik ile ilgili hükûmete bir şikâyet mektubu gönderdi. Patriğin şikâyeti padişaha iletildiğinde II. Abdülhamit Sadarete bir yazı gönderdi ve komisyonun bir an evvel karar vermesini istedi.⁴⁸

Komisyon üç yıl içerisinde belli aralıklarla aynı gündemle toplanmasına rağmen problem çözülememişti. Bunda da en büyük neden Ortodoks Ermeni patriğin itirazlarıydı. Patriğe göre, Taksim'deki kabristan Ermenilerin malıydı. Katoliklerin ölülerinin bu mezarlıkta bulunmasının nedeni vaktiyle Ermeni Kilisesine tabi olmalarından dolayındı. Ancak onlar sonradan ayrı bir statüyle Roma Kilisesine bağlandıklarından Ermeni müesseselerinden hiçbir hak iddia edemezlerdi.⁴⁹

Komisyon, Ermeni patriğinin itirazlarına rağmen mezarlığın dörtte üçünün Ermenilere, dörtte birinin ise Katolıklara ait olduğuna karar verdi. Ancak Ortodoks Ermeniler karara itiraz ederek Taksim'deki Katolik mezarlarına saldırdılar ve taşkınlık yaptılar. Yaşanan tartışmalar komisyonun kararının hemen hayata geçirilememesine neden oldu. Çünkü hükûmet, Ermeniler arasında çıkan problemin büyük bir asayiş sorunu haline gelmesinden tedirginlik duyuyordu. Hükûmetin tedirginliğinin nedeni o dönemde cereyan eden Ermeni olaylarının Osmanlı hükûmeti üzerinde bırakmış olduğu **olumsuz etkiydi. Özellikle Osmanlı hükûmeti bu mezarlık meselesinden**

⁴⁷ BOA, İ. HUS., 11/1310-I-033, 25 Nisan 1893; Ayrıca bkz. Pars Tuğlaçı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, Pars Yayınları, İstanbul, 2004, C. II, s. 685.

⁴⁸ BOA, Y. A. HUS., 280/56, 20 Eylül 1893.

⁴⁹ BOA, Y. A. HUS., 369/1, 5 Mart 1897.

dolayı yeni bir gaile çıkmasından endişe ediyordu.⁵⁰

Taksim mezarlığı sorunu iki ayrı milletin problemi olmaktan çıkıp ecnebi devletlerin müdahale etmesine kadar varmıştı. Özellikle Fransız elçiliği dörtte birlik hissenin verilmesi için hükûmete baskıda bulunuyordu. Ayrıca Fransız basınında Taksim mezarlığındaki olaylarla ilgili asılsız iddialar yer almaktaydı.⁵¹

Taksim mezarlığı sorunu komisyonun uzun uğraşları sonucunda 1897'de bir mutabakatla neticelendi. Bu problemten sonra da İstanbul'da iki grup arasında gözle görülür bir mezarlık problemi yaşanmadı. Ancak toplumsal alanda iki grup arasındaki rekabet uzun müddet devam etti. Bunların en önemlilerinden biri Galata'daki Kireçburnu hanında çalışan Ortodoks ve Katolik Ermeni hamallarının mezhep kavgalarıdır.⁵²

III. Ermenilerin Protestanlaşması

Ermenilerin Protestanlaşması Katoliklerden daha geç dönemde gerçekleşti. 19. yüzyılın başlarından itibaren İngiltere ve Amerikan'ın yoğun misyonerlik faaliyetleri sonucunda Ermeni toplumunda Protestanlığa geçişler başladı.⁵³

İlk defa 1820 yılında Anadolu topraklarına ayak basan Protestan misyonerler aynen Katolikler gibi hedef kitlelerine Müslüman, Yahudi, Ermeni ve Rum gibi dini grupları almışlardı. Ancak kısa zaman içerisinde bu gruplar üzerinde bir başarı sağlayamayacağına inandılar. Ermeni cemaati için ise bunu söylemek mümkün değildi.⁵⁴

İstanbul'da gözle görülür bir şekilde Protestanlığın yaygınlaşması Amerikalı misyonerlerin çabaları sonucunda gerçekleşti. Bu misyonerlerin İstanbul'daki çalışmaları Anadolu ve Ortadoğu'dan daha geç bir dönemde oldu. Protestanlığın İstanbul'da yayılmasında iki önemli isim ön plana çıkıyordu. Bunlar; Eli Smith ve H.G.O. Dwight'ti.⁵⁵

⁵⁰ BOA, Y. A. HUS., 369/1, 5 Mart 1897.

⁵¹ BOA, HR. SYS., 30/62, 1 Mayıs 1895.

⁵² BOA, DH. MKT., 1641/65, 23 Temmuz 1889.

⁵³ Ayrıntılar için bkz. Türkân, *a.g.t.*, s. 356.

⁵⁴ Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, Aras Yayınları, İstanbul, 2004, s. 54-55.

⁵⁵ Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East*, University of Minnesota, Minnesota, 1969, s. 8-9.

Smith ve Dwight 1830 yılında İstanbul'a geldiler ve İstanbul Ermeni Patriği ile görüştiler. Bu kişiler Osmanlı'nın birçok vilayetini gezdikten sonra daha sonra yapılacak misyon çalışmaları için geniş bir rapor hazırladılar. Onların raporları İstanbul'daki çalışmaların bir ön taslağı niteliğindedir. Raporun içeriğinde; gezi esnasında uğranılan yerler, bu yerlere komşu bölgelerin tarihleri, dilleri, dinleri, gelenekleri, demografik, ekonomik, sosyal ve siyasal durumları hakkında önemli bilgiler yer almaktaydı.⁵⁶

Misyonerlerin raporlarının yanında çok kısa bir zaman önce Katolik Ermenilere devlet tarafından ayrı bir millet statüsü verilmesi de Amerikalı Protestan misyonerlerin Ermeniler arasında çalışma yapmalarına itici bir güç kattı. Çünkü Katolik Ermenilerin ayrı bir millet statüsü kazanması Ermenilerin parçalanmaya müsait bir dinî topluluk olduğu görüntüsü veriyordu. Bundan dolayı Katolik misyonerlerin yaptığı çalışmalar gibi Ermeniler arasında Protestanlara sempati ile bakan bir kitle oluşturulursa ileride ayrı bir millet de elde edilebilirdi. İşte tüm bu nedenler Ermeniler içerisinde misyon çalışmalarının daha verimli olacağını ortaya koydu.⁵⁷

Protestan misyonerler İstanbul'a geldiklerinin ilk yıllarında patrikhane ile fazla sorun yaşamadılar. Bazı küçük engeller dışında faaliyetlerini rahatça sürdürdüler. Misyonerlik faaliyetlerini ulu orta gerçekleştirilmeyip daha çok yer altı evi diye adlandırdıkları yerlerde yaptıklarından fazla dikkat de çekmediler.⁵⁸

Protestan misyonerlerin faaliyetlerini gizli sürdürmelerine karşılık kullandıkları dil çok keskindi. Onlar İstanbul'un değişik yerlerinde açtıkları merkezlerde Ermenilere Protestanlığın tek ve yegâne kurtuluş dini olduğunu aşıyorlardı. Bunu yaparken de onların dinî inançlarına bir takım eleştiriler getirmekten kaçınmıyorlardı. Örneğin Ermenilerin dinî tören ve ibadetlerinde bir takım eksikliklerin bulunduğu, putperestlik alameti olan Bakire Meryem de dâhil azizlerin resimlerine tapınma gibi batıl inançların Ermeni Kilisesinin içerisine girdiği yönündeki eleştiriler bunların en başta

⁵⁶ Ömer Turan, "Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H. G. O. Dwigth'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2005, C. II, II. Kısım, s. 1461.

⁵⁷ Petros Berberian, "Relations Between The Anclican Church and The Armenians", *The-sis Submitted for The Degree of Doctor of Philosophy*, Department of Theology, King's College, University of London, London, 1972, s. 44.

⁵⁸ Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Milletinin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2002, Sayı: 2, s. 254; Berberian, *a.g.t.*, s. 45.

gelenleriydi. Misyonerler Ermenilerin bu özellikleri dolayısıyla gerçekleri göremediklerini dolayısıyla da kendilerinin onlara kurtuluş yolunu öğretmek amacıyla Tanrı tarafından gönderildiklerini belirtiyorlardı.⁵⁹

IV. Ermenilerin Protestanlaşmasının Ortaya Çıkardığı Problemler

Misyonerlerin faaliyetleri neticesinde Ermeniler arasında Protestanlaşma kıpırtıları meydana geldi. Bu durum da Ermeni Patriğinin tepkisine neden oldu. Patrik çok zaman geçmeden Hariciye Nezaretine bir şikâyet dilekçesi sundu. Durumdan haberdar edilen Sultan II. Mahmut yayınladığı emirle düşüncelerini şöyle ifade ediyordu: "...keyfiyet (bir grup Ermeni'nin Protestanlığı yaymaya çalışması) uygunsuz bir şey görünmektedir. Bu durumun önünün alınması gerektiğinden bu kişilerin cezalandırılması için Ermeni patriğine gereken emir verilmelidir." II. Mahmut'un verdiği emirde başka bir hususa daha dikkat çekilmişti. O da Amerikalılar tarafından açılan okulda İngiliz mezhebinin yayılmaya çalışıldığı iddiasıydı.⁶⁰ Kanaatimizce II. Mahmut'un böyle bir tabir kullanması Amerikan misyonerlerin ilk dönemler faaliyetlerini İngiltere'nin şemsiyesi altında gerçekleştiriyor olmasından kaynaklanmış olabilir. Daha sonra da İngiliz elçisi Canning hükûmete verdiği yazısında Protestan Ermenilerin inançlarının İngiltere'nin dinî inancına benzemediğini belirterek bir anlamda hükûmetin bütün Protestan Ermenilerin İngiliz mezhebine benzediği kanısına karşı çıkmaktaydı.⁶¹

Ermenilerin Protestanlaşmasına baktığımızda Patrikhaneye yaşanan dini tartışmaların Katoliklerden daha yoğun olduğu görülür. Bunda da en büyük etken Protestan mezhebinin İncil'e ve din adamlarına farklı bakış açısidir. Bunun yanında dini ritüeller konusunda da Protestanlar Katoliklikten çok farklı konumda yer almaktadır.⁶² Örneğin Protestan Ermeniler Ortodoksların altı olarak kabul ettikleri sakramentlerden sadece ikisini yani vaftiz ve evharistiya ayinini kabul ederler. Protestan Ermenilere göre kurtuluşa ermek, sakramentler ile değil ancak Tanrı'nın inayeti ve iman etmekle mümkündür.

⁵⁹ Mehmet Alparslan Küçük, *Türkiye Protestan Ermenileri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009, s. 80-81.

⁶⁰ BOA, HR. SYS., 1774/1, İ. MSM., 34/967, 5. v.; Ahmet Pekcan, *Yabancı Eller (ABD Elçisi Samuel S. Cox'un Elçilik Yılları*, IQ Yayınları, İstanbul, 2006, s. 55.

⁶¹ BOA, HH., 794/36842. 17 Şubat 1839.

⁶² Katolikler yedi sakramenti kabul ederler. Bunlar, Vaftiz, Kuvvetlendirme, Evharistiya, Nikâh, Ruhbanlık, Günah İtirafı ve Son yağlamadır. Bkz. Türkân Ahmet ve diğerleri, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, MEB yayımları, Ankara, 2010, s. 62.

Kurtuluş yolunda sakramentler sadece imanı desteklemek için gereklidir.⁶³

Protestan Ermeniler ayrıca Ermeni kilisesinin geleneğine de karşı çıkmaktaydılar. Bu açıdan kendilerini reformistler olarak görüyorlardı. Ermeni kilisesinin kendisini Kutsal Kitaptan soyutladığını ve onu ikinci plana ittiğini öne sürerek kilisenin teolojisini, ayinlerini ve dinî anlayışlarını eleştiriyorlardı.⁶⁴

Ermeni cemaati arasında yaşanan mezhep kavgalarında her bir taraf geçmişe atıf yaparak konumunu güçlendirmeye çalışıyordu. Protestan Ermeniler gördükleri baskılar karşısında *bizler İsa'nın kaderini yaşıyoruz* derlerken⁶⁵ Ermeni Patriği ise *bunlara yardım edenlerin Yudah'a ekmek veren kişiler gibi olacağını*⁶⁶ belirtiyordu.

Ermeni Patrikhanesi Protestanlarla karşılıklı yaptığı dini polemikleri bir ileri noktaya daha taşıdı. Protestanlaşan Ermenileri patrikhanede sorgu altına aldı. Amaç sorulan sorularla onların inançlarının ne derece zayıf olduğunu ortaya çıkarmaktı. Ortodoks Ermeni papazla bir Protestan tüccar arasında Patrikhanede geçen şu diyalog o gün yaşanan olayların inanç boyutunu daha net ortaya koymaktadır;

Papaz: *Sizin Protestan olduğunuz söyleniyor yani sizin azizleri, araçları ve kilise geleneklerini kabul etmediğiniz söyleniyor.*

Protestan tüccar: *Ben doğuştan Ermeni, inanç açısından ise bir Hıristiyanım. Eski ve Yeni Ahit'i kendime rehber ediniyorum. Ondan başka da bir tanıklık kabul etmiyorum.*⁶⁷

Papaz: *Ermeni kilisesine niçin gitmiyorsunuz?*

Protestan tüccar: *Ne amaçla kiliseye gideceğim, resimlere tapınmak için mi? Ben patriğe itaat ederim fakat onun hurafelerine inanmam.*

Papaz: *Ben İsa'nın vekiliyim, İncil'de yazdığı şekilde bana itaat etmelisin.*

Protestan tüccar: *Bana İncil'in neresinde böyle bir emrin yazılı olduğunu göster.*

Ermeni Kilisesi Protestan olan Ermenilerle yaşadığı dini polemiklerin

⁶³ Mehmet Alparslan Küçük, *a.g.e.*, s. 171.

⁶⁴ Mehmet Alparslan Küçük, *a.g.e.*, s. 110-112,

⁶⁵ H.G.O. Dwight, *Christianity in Turkey: The Protestant Reformation in The Armenian Church*, *Christianity in Turkey: The Protestant Reformation in The Armenian Church*, s. 218.

⁶⁶ Dwight, *a.g.e.*, s. 220.

⁶⁷ Dwight, *a.g.e.*, s. 225.

yanında onlara dünyevi yaptırımlar da uyguladı. Bunların en başta geleni ise toplumsal hayattan tecrit etme politikasıydı. Patrik Protestan olan Ermenilerle konuşulmayacağı, kapılarının Protestan diye işaretlenip toplumsal damga yiyecekleri, kendilerine selam verilmeyeceği, su ve ekmek gibi temel besin maddelerin satılmayacağı gibi yaptırımlar getirdi.⁶⁸

Ermeni Patrikliğinin sert tutumu karşısında Protestan Ermeniler de evlerinden çıkamadılar. Çocuklarını vaftiz ettiremeyip gençlerini evlendiremediler. Ortodoks Ermenilerle aynı semtte oturamadılar. Hatta ölülerini mezarlığa dahi defnedemeyerek her türlü yasal haklarından mahrum kaldılar.⁶⁹

Yaşanan olaylar karşısında Osmanlı hükûmeti de politik bir sıkışmışlık yaşıyordu. Çünkü Protestan Ermeniler toplumdan tecrit edilmişlerdi. Ayrıca kapılarına Protestan yazısı yazılarak toplumun yüz karası gibi gösterilip darp ediliyorlardı. Bir de buna ekonomik anlamda boykot getirilmesi işi daha da bir girift hâle getirmişti.⁷⁰ Devlet bir yandan Ermeni patrikhanesinin bölünmesini istemiyor ancak yabancı devletlerin işe müdahale etmesinden de çekiniyordu. Bunun yanında Patriğin zaman zaman şiddete varan tavırları da devletin hiç hoş karşılayacağı tutum değildi.⁷¹

Ermeni Kilisesinin Protestanlara yaptığı baskılar karşısında onların hamiliğini üstlenen devletler sonunda devreye girdi. Nasıl ki Fransa Katoliklerin ayrı bir millet olarak tanınması için büyük çabalar vermişse aynı çabayı Amerika ve İngiltere Protestan Ermeniler için verdi. Uzun tartışmalar neticesinde Protestan Ermenilere 1850'de ayrı bir millet statüsü verildi.⁷²

Protestan Ermeniler ayrı bir millet olarak tanındıktan sonra da eski ce-

⁶⁸ Dwight, *a.g.e.*, s. 218.

⁶⁹ Mehmet Alparslan Küçük, *a.g.e.*, s. 115.

⁷⁰ BOA, İ. MSM., 34/967, 5. v.

⁷¹ BOA, HR. SYS., 1774/1, 10 Ocak 1845.

⁷² BOA, Buyruldu Defteri, nr. 3, s. 137. Protestan Ermenilerin ayrı bir millet olması ile ilgili olarak kaynakların kimisinde 1847, kimisinde ise 1850 tarihi verilmektedir. Bu tarihlerin farklı oluşu kanaatimizce şundan kaynaklanmaktadır. 1847'de Protestanlar ayrı bir cemaat olarak tanınmış olmasına rağmen birçok işleri hâlâ İstanbul Ermeni Patrikhanesi vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu. Ortodoks Ermeni Kilisesi de onların bu tür işlerini görmeye yanaşmadığından 27 Kasım 1850 tarihinde verilen fermanla bu tür işlerin seçilecek olan Protestan vekilin bünyesinde yapılmasına karar verilmiş ve böylece Protestanlar Ortodoks Ermeni kilisesinden tamamen ayrılmıştır. Bununla kendi vekillerini seçmişler; evlenme, mürur tezkiresi alma ve diğer ilişkilerinde tam bağımsız bir hale gelmişlerdir. Bu açıdan 1847 yılındaki tanınmayı bir özerklik, 1850 yılında Protestan milletinin başına vekil tayin edilip sivil bir topluluk olarak kabul edilmelerini de da tam bir bağımsızlık olarak nitelendirebiliriz.

maatleri ile problem yaşamaya devam ettiler. Aynı bir millet olarak tanınma Protestan Ermenilere ticaret yapma, evlenme ve vaftiz olma gibi hususlarda kısmi bir rahatlık getirdi. Ancak Ermeni kilisesi milli bir bölünme olarak telakki ettiği bu tanınmayı protesto etmeyi sürdürdü. Bu yüzden Protestan Ermenilerle ortaklaşa kullandıkları birçok alanda onlara kısıtlamalar getirdi.⁷³ Bunların en başta geleni ise mezarlıklardı.⁷⁴

A. Mezarlıkların Paylaşımı Problemi

İstanbul'daki mezarlıkların geneli düşünüldüğünde Katoliklerle Ortodoks Ermenilerin arasında az da olsa bir tartışma yaşandığı görülmektedir. Protestanlar için bunu söylemek mümkün değildir. Protestanlar da aynı Katolikler gibi İstanbul Ermeni Patrikhanesinden ayrıldıktan sonra mezarlarını Ortodoks Ermeni mezarlarına gömmeye devam ettiler. Ancak bu konuda birçok sıkıntılar yaşamaktaydılar. Bu sorunların ilki 1846 yılında Mirkelam isimindeki Protestan bir Ermeni'nin ölümüyle ortaya çıktı. Mirkelam'ın Balıklı Ermeni Mezarlığı'na gömüleceğini duyan Ortodoks Ermeniler aforoz edilmiş bir kişinin kendi mezarlıklarına konulmasına izin verilmeyeceğini söylediler. Gelişmelerden Hollanda orta elçisi ve İngiltere büyükelçisi haberdar edildi. Bu elçiler de cenazenin Ortodoks Ermeni mezarlığında defnedilmesi hususunda hükümetten istekte bulundular. Osmanlı hükümeti de cenazenin Balıklı Mezarlığı'na gömülmesini istiyordu. Ancak Ortodoks Ermeniler buna izin vermeyeceklerini belirttiler. İstanbul'un çeşitli semtlerinde oturan Ortodoks Ermeniler işyerlerini kapatarak Balıklı Mezarlığı'na geldiler ve cenazenin defnedilmesine engel olmak istediler. Durumun bir taşkınlığa yol açmasını engellemek için mezarlığın etrafına askerler yerleştirildi. Ortodoks Ermeniler ise Babıâli ile İngiltere büyükelçisinden gelecek sonucu beklemeye başladılar. Osmanlı hükümeti Ortodoks Ermenilerin taşkınlıklarının bitmeyeceğini öne sürerek cenazenin başka bir yere gömülmesi konusunda İngiliz elçisini ikna etti ve cenaze başka bir yere gömüldü.⁷⁵

⁷³ Protestan Ermenilerin bu kısıtlamaları bazen suistimal ettikleri de görülmüştür. Örneğin, Protestan misyonerler Ermenilerden bir kişinin mezhep değiştirdiğinden dolayı hapsedildiğini iddia etmişlerdir. Mezhep değiştirme yasağı kalktığı ve Protestan Ermeniler de ayrı bir millet olduğundan dolayı böyle bir şeyin olması kanunen yasaktı. Hükümet **misyonerlerin bu iddialarını dikkate alarak bir inceleme başlatmış** ve sonuçta söz konusu olan Ermenilerin mezhep değiştirdiğinden dolayı değil hırsızlık yaptıkları için hapiste oldukları anlaşılmıştır. Bkz. BOA, A. MKT. UM., 96/38, 9 Nisan 1852.

⁷⁴ BOA, A. AMD., 75/53, 20 Şubat 1857; A. MKT. UM., 271/84, 27 Şubat 1857.

⁷⁵ Davut Kılıç, *a.g.e.*, s. 169.

1. Edirnekapı Vakası

Mirkelam'ın cenazesiyle gelişen mezarlık hadiseleri sonraki yıllarda da devam etti. Sıkıntılar genelde Protestanların hamiliğini üstlenen devletlerin elçilerine aksettirildiğinden mesele çoğu kez Amerika, Prusya, Hollanda, İngiltere ve Danimarka elçileri vasıtasıyla hükûmete bildirilmekteydi.⁷⁶ Hatta bir defasında İngiltere'deki Osmanlı elçisi Kostaki Bey'e İngiliz lordunun eşi tarafından sıkıntı dile getirilmiş ve Protestanlara ayrı bir mezarlık tahsis edilmesi istenmişti.⁷⁷ Bu isteklere karşılık İstanbul'da Protestanların sayısı çok olmadığından onlar birçok bölgede yine Ermeni mezarlığına gömülmeye devam ettiler. Ancak 1860 yılının Temmuz'unda Edirnekapı Mezarlığı'nda meydana gelen bir olay İstanbul'daki Protestanların artık Ortodoks Ermenilerle aynı mezarlığa gömülmesini çok zor hale getiren bir sürece soktu. Osmanlı Arşiv Belgelerinde *Edirnekapı Vakası* olarak zikredilen hadise şu şekilde gelişmişti: Edirnekapı'daki mezarlığa 10 Temmuz 1860 tarihinde Karabet isimli bir Protestan Ermeni gömülmek istenmişti. Ancak bu kişinin Edirnekapı Mezarlığı'na gömüleceği haberi Ortodoks Ermeni cemaatinde büyük infial uyandırdı. "*Ermenilikten çıkmış olan bir kişi buraya gömülemez.*" diyerek deyim yerindeyse mezarlık civarında etten bir duvar ördüler. Ortodoks Ermenilerin tutumu nedeniyle Karabet'in cenazesi birkaç gün ortalıkta kaldı. Bu durum karşısında Ermeni patriği ve Protestan cemaati reisi Babiâli'ye çağrılarak uzlaşma yolları arandı. İki lider anlaşarak orta bir yol bulundu. Ancak liderlerin anlaşmaya vardığı husus Ermeni cemaatinde olumlu bir yankı uyandırmadı ve cemaat karşı tutumunu sürdürmeye devam etti. Bu defa İngiltere ve Amerika elçileri Ermeni Patrikhanesine giderek Protestan Ermenilerin kendi mezhepdaşları olduklarını ileri sürdüler ve patrikten mezarlıkta yer verilmesi için tekrar istekte bulundular.⁷⁸ Patrik elçilerin isteğini kabul etti ve ölünün mezarlığın boşta

⁷⁶ BOA, HR.TO., 181/47, 4 Nisan 1853.

⁷⁷ BOA, A. MKT. UM., 96/38, 9 Nisan 1852.

⁷⁸ Ermeni Protestan cemaati vekilinin kâtabi tarafından Protestanların haklarının savunulduğunu yapan devletlere Edirnekapı'da çıkan olaylarla ilgili ayrıntılı bir yazı verilmiştir. Bunun üzerine İngiltere, İsveç, Norveç, Danimarka ve Amerikan büyükelçileri ile Flenk ve Prusya maslahatgüzarları bu hususu görüşerek ortak bir metin hazırlamışlardır. Bu metin İngiltere Elçisi Henry Bulwer tarafından Sadarete 21 Temmuz 1860 tarihinde sunulmuştur. Yazıda bu devletler uğradıkları küçük düşürücü muamelelerden dolayı Protestan Ermeniler tarafından kendilerine şikâyetler geldiğini belirtmiş ve hükûmetin *silahlanıp kendilerini Rus zanneden Ermenilerin* tehditlerini engellemesini istemişlerdir. Bu devletler bir anlamda Ortodoks Ermenilerin Rusya taraftarı olduklarını Osmanlı Devleti'ne hatırlatarak kendi siyasi geleceği açısından da Protestanların haklarını savun-

kalan bir yerine gömülebileceğini belirtti. Patrikhanedeki görüşmeler gece yapıldığından ölü hemen defnedilmemiş ve iş sabaha kalmıştı. Protestan Ermeni'nin defnedilebileceğine dair patriğin izin verdiğini duyan Ermeniler tekrar Edirnekapı Mezarlığı'na gittiler. Mezarlığın etrafını çeviren ve büyük çoğunluğu da gençlerden oluşan Ermenilerin sayısı dört bini bulmaktaydı. Onlar patriğin iznine rağmen her ne şekilde olursa olsun ölüyü defnettirmeyeceklerini söylüyorlardı. Bu durum üzerine Osmanlı hükûmeti Edirnekapı civarına çok sayıda asker ve zaptiye sevk ederek gerekli önlemleri aldı. Sabahleyin Protestan reisi ve Ermeni patriği beraberce mezarlığa giderek olayları teskin etmeye çalıştıysa da toplanan kalabalık patrik de orada olduğu hâlde taş ve sopalarla karşılık verdiler. Çıkan arbedede onlarca kişi yaralandı.⁷⁹ Bunun üzerine hükûmet süratle olaya karışanları tespit etmek için geniş bir tahkikat başlattı ve patriğin isteğiyle yaralananları Bab-ı Zaptiye Tabib-i Aleksandır'a muayene ettirdi.⁸⁰

Edirnekapı'daki olaylar İstanbul'un diğer semtlerindeki Protestanlara karşı bir gösteriye dönüşmüştü. Örneğin Hasköy'de oturan Protestan tüccar Bedros'un evinde cenaze bulunduğu ve bu cenazenin de Edirnekapı'ya gömüleceği haberini işiten Balatlı Ermeniler bu evi kuşatarak silahlarla arbede çıkardılar. Bunun üzerine bölgeye hemen askerler gönderilerek önlemler alınmaya çalışıldı. Buna rağmen kızgın olan beş yüz kişilik Ermeni grubu İstanbul'un Balat ve Samatya gibi diğer semtlerine giderek Protestan mezhebine geçen Ermenilerin evlerini taşladılar. Bu durum karşısında Protestan reisi Estefan Zaptiye Nezaretine verdiği yazısında Protestanların şehirde emniyetlerinin kalmadığını belirtti. Hükûmet yaşanan olaylar karşısında zaptiye müşirine gereken talimatları vererek herhangi bir arbede meydana

masının hükûmetin menfaatine olacağını belirtmiştir. Bununla birlikte elçinin gönderdiği yazıda dört hususun altı çizilmiştir. 1) Ermeni milletinin tümüne bir mezarlık yeri tahsis edildiği hâlde Protestan Ermenilerin bu mezarlıktan uzaklaştırılmaları anlamsızdır. 2) Ortodoks Ermenilerin davranışları son derece uygunsuzdur. 3) Ortodoks Ermeni patriği ile Ermeni Protestan vekili arasında varılan karar gereğince cenaze mezarlığa konulması gerekirken böyle yapılmamış, cenaze tahsis edilen yerin dışında yani cadde üzerinde defnedilerek Protestan Ermeniler açıkça küçük düşürülmüştür. 4) Büyükelçilerin huzurunda Ermeni patriğine mezarlıkta yer gösterilmesi için emir verilmiş olmasına rağmen bu yeri ne getirilmemiştir. Sadarete gönderilen bu yazı bu tahrirati imzalayanlar mezhepdaşları olan bir Protestan'ın naaşını bırakıldığı yerden alınıp Hristiyanlığa daha uygun bir yere defnedilmesi arzusunadırlar cümlesiyle bitirilmiş ve hükûmetten bu konuda yardımcı olunması istenmiştir. Bkz. BOA, HR. SYS., 1774-16.

⁷⁹ BOA, HR. SYS., 2821/51, 18 Temmuz 1860.

⁸⁰ BOA, A. MKT. NZD., 318/98, 21 Temmuz 1860.

gelmesin diye İstanbul'da piyade ve süvarilerden oluşan karakolların tertip edilmesini istedi. Alınan geniş önlemler sayesinde İstanbul asayişini tehdit eden olaylar durdurulmuş oldu.⁸¹

Yukarıda meydana gelen olaylar sadece iki tebaa arasında cereyan eden problemler olmayıp sürecin başından itibaren Protestanları savunan İngiltere ve Amerika devletlerinin de müdahil olmasına yol açmıştı. Bundan dolayı hükûmet İstanbul'daki Protestan devletlerin elçilerine olayları teskin etmek için alınan önlemlere dair yazı gönderdi. Bu elçilikler de olayların büyümeden bir neticeye varmasında hükûmetin başarısını teslim ettiler ve bu anlamdaki teşekkürlerini de iletiler.⁸²

Edirnekapı hadisesi bir gerçeği daha ortaya çıkardı. Artık Protestanların ölülerinin Ermeni mezarlığının bir kenarına gömülmesi mümkün değildi. Bu yüzden kısa zaman içerisinde Protestanlara ayrı mezarlıklar tahsis edilmeye başlandı. Bu amaçla da ilk etapta Protestan Ermenilerin yaşadığı Hasköy, Balat ve Üsküdar semtlerinde mezarlıklar tahsis edildi.⁸³

Yukarıdaki mezar problemlerinde görüleceği üzere Protestanların Ortodoks Ermenilerle yaşadıkları problemler Protestan devletlerin müdahalelerine yol açarken, Katoliklerin Ortodoks Ermenilerle yaşadıkları problemler Fransa gibi Katolik devletlerin müdahalelerine yol açmaktaydı.

V. Katolik Ermenilerin Cemaatleri İçerisinde Yaşadığı Problemler

Katolik Ermenilerin cemaat içi problemleri Osmanlı'daki diğer gayrimüslim cemaatlerden ayrı bir noktada cereyan etti. Onlar 1830 yılında Ermeni Patrikhanesinden ayrı bir millet statüsü elde etmekle birlikte kendi cemaat içi tartışmaların girdabına girdiler. Katolik Ermeniler üzerinde Papalığın tahakkümü tartışmaların odağındaki noktaydı. Ermenilerden bir grup Katolik olduklarını söylemekle birlikte patrik seçimi, kilise ve diğer emlakların konumu üzerinde Papalığın hiçbir gücü olmadığını söylüyorlardı. Bu konuda verecekleri hesap makamının da patrik vasıtasıyla padişah olduğunu söylüyorlardı. Yani onlar papaya saygı gösteriyorlar ancak onu *Garp Patriği* olara görmüyorlardı.⁸⁴ Diğer grup ise Papaların gücünün evrensel olduğunu dolayısıyla onun dini yetkisinin yanında dünyevi yetkesinin de

⁸¹ BOA, HR. SYS., 2821/51.

⁸² BOA, HR. TO., 146/74, 21 Temmuz 1860.

⁸³ BOA, İ. MMS., 19/851, 28 Temmuz 1860.

⁸⁴ BOA, İ. DH., 660/45974-1; HR. TO., 510/56.

bulduğunu belirtiyordu. Tartışma ve cemaat içi ayrışmalar öyle bir noktaya gelmişti ki kiliselerini, okullarını ve hastanelerini paylaşamaz duruma geldiler. Hatta Osmanlı devletinin yaptığı *lahm tayinatı* denilen gıda yardımını da paylaşamadılar. Bu tartışmalardan biri de mezarlıklar üzerinde cereyan etti.⁸⁵ Osmanlı hükûmeti ilkesel olarak Papalık muhaliflerini desteklese de cemaat içi tartışmaları önlemede çoğu kez başarısız oldu.⁸⁶

A. Mezarlık Problemi

Papalığın politikasına en yakın duran ruhani lider Hasun isimli bir piskoposdu. Kaynaklarda fazla yer almayan ancak 19. yüzyılda Katolik Ermeni cemaatine damgasını vuran bu din adamının hayatı çok enterasan hadiselerle doludur. Onun 1842 yılında İstanbul Başpiskopos yardımcılığı makamından 1880 yılında Kardinal oluşuna kadar Osmanlıyla olan ilişkileri birbirine zıt tavırlar içerir.⁸⁷ Bosna ayaklanması sırasında Balkanlardaki Katolikleri olayların içine katmayarak devlete büyük katkı sağlamıştır.⁸⁸ Hatta kendisine birinci rütbeden mecidi nişanı verilerek devlet tarafından taltif edilmiştir.⁸⁹ Ancak hükûmetten gizli olarak Papalıkla yaptığı görüşmeler Osmanlı'nın rahatsızlığına neden olmuştur. Onun en büyük özelliklerinden biri de 1880'de Kardinal olmasıdır. Osmanlı topraklarında görev yapıp kardinal olan Doğu Hıristiyanlarının sayısı çok azdır. İşte Hasun'un kardinal olması onun hem Osmanlı Katolikleri hem de Vatikan üzerindeki etkisinin ne derece olduğunu göstermesi açısından önemli bir olaydır.⁹⁰

Patrik Hasun'un farklı tutumları sadece Osmanlı Devleti'ni etkilememiştir. Onun cemaatine danışmadan başına buyruk tavırları Katolik Ermeniler içerisinde büyük kırılmalara ve kopuşlara yol açıyordu. Çünkü Hasun'un Papalığın politikalarına yakın durması cemaatin bir kesiminde hiç hoş karşılanmıyordu. Hatta Hasun'a Ermenilik özelliğini kaybedip Latinleştiğine

⁸⁵ BOA, HR. TO., 513/56.

⁸⁶ Türkan, "İstanbul'daki Katolik Ermeni Gruplarının Sorunları ve Papalığın Müdahaleleri", *History Studies: International Journal of History*, Volume 4 Issue 2 July, Samsun, 2012, s. 337.

⁸⁷ Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 33; Taksim Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 140, s. 13.

⁸⁸ Çark, *a.g.e.*, s. 164.

⁸⁹ *Takvim-i Vekayi*, 4 Receb 1276/17 Şubat 1860.

⁹⁰ Hasunla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, İMMS., 9/369; İ. HR., 181/10046; İHR., 227/13320; HR. SYS., 1769/50. *Takvim-i Vekayi*, 3 Cemaziyelahir 1277/17 Aralık 1860; www.fiu.edu/mirandas/1880.htm, erişim tarihi, 17 Şubat 2008.

dair suçlamalar dahi yer almaktaydı.⁹¹ Sonuçta Hasun'un Papaların bütün kiliseler üzerinde evrensel hakkı olduğunu belirtmesi cemaat içerisinde parçalanmalara neden oldu. Osmanlı Devleti dini gibi gözüken bu tartışmaların devletin emniyet ve asayişini tehdit ettiğini gördüğünde çözüm yolunda bir takım adımlar attı. Bunlardan en önemlisi sorunun odağına oturmuş olan Patrik Hasun'un görevinden azledilmesi idi. Fransa ve Papalığın tepkisine rağmen Osmanlı hükûmeti kararlı tutumundan geri adım atmadı.⁹²

Hasun'un azledilmesinden sonra cemaat tarafından Küpeliyan Efendi yeni patrik olarak olarak seçildi ve kısa zaman içerisinde padişah tarafından ataması yapıldı.⁹³ Ancak Katolik Ermeniler tek millet görüntüsü verseler de Hasunist ve Küpeliyan taraftarları olmak üzere manen ikiye bölünmüşlerdi. İşte bu gruplaşma neticesinde kiliselerin paylaşımı gündeme gelirken daha birçok konuda sorun çıktı. Bunların en başında geleni nüfus kâğıdı ve pasaport gibi resmi işlerin nasıl yapılacağıydı.⁹⁴

Katolik Ermenilerin cemaat içi ayrışmaları dolayısıyla yaşadığı diğer sorun da Osmanlı'nın yaptığı sosyal yardımların paylaşılabilmesiydi. Bunlardan biri de Katolik milletin fakirlerine, hastanelerine, mekteplerine ve sığınağına devletin bağış kabilinden yapmış olduğu et ve ekmek yardımlarıydı.⁹⁵ Uzun yıllar Katolik cemaatinin faydalandığı bu devlet hizmetinden gruplaşmalardan dolayı aksamaların ortaya çıktığı görüldü.⁹⁶

Katolik cemaatindeki gruplaşmaların getirdiği diğer bir sıkıntı da mezarlıklar konusundaydı. Onların Feriköy'deki mezarlıklarında yaşadığı sorunlar bunun en tipik örneklerinden biridir.

1. Feriköy Mezarlığı İle İlgili Yaşanan Problemler

Katolikler, Ermeni kilisesinden ayrıldıklarında daha önceden beraber

⁹¹ Frazee, *a.g.e.*, s. 267.

⁹² *Time*, February 15, 1874/ 15 Şubat 1874.

⁹³ *Levant Herald*, May 20, 1872/20 Mayıs 1872.

⁹⁴ BOA, Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr. 13, s. 54-55; Ayrıca bkz. İ. HR., 255/15195; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 14.

⁹⁵ BOA, İ. HR., 24/1106. Osmanlı Devleti'nin Katolik Ermeni cemaatine yaptığı bu tayınatlarla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde yüzlerce belge bulunmaktadır. Örnek olması açısından bkz. BOA, HR. MKT., 226/46; İ. MMS., 19/841; İ. HR., 229/13432; A. MKT. MHM., 426/63.

⁹⁶ BOA, HR. TO., 513/56.

gömüldükleri mezarlığı kullanmaları birçok kavgalara sebep olmuştu.⁹⁷ Osmanlı Devleti Katolik cemaatine Ortodoks Ermenilerden ayrı olarak Taksim civarında bir mezarlık tahsis etmişti. Ancak bu mezarlık şehre yakın olduğundan hükümet tarafından buraya ölü gömülmesi sonradan yasaklandı ve onlara Feriköy’de geniş bir arazi bağışlandı. Mezarlığın etrafına duvar çekilerek içine de bir kilise inşa edildi ve buranın plan, harita ve resmî belgeleri de Patrik Küpeliyan’a verildi. Nizamname gereğince mezarlığı idare etmek üzere özel bir komisyon atandı. Nizamnamede ayrıca ölü defnetmek için Küpeliyan’dan ilmuhaber alınması da şart koşuldu. İlmuhaberi almayanların bu kabre defnedilmemesi ile ilgili olarak mezarlığın bekçisine kesin talimat verildi. Ancak Hasunistler Küpeliyan aracılığıyla hiçbir maslahatlarını görmeyeceklerini bildirdiklerinden karşılığın iki seçenek çıkmaktaydı. Ya kendi malları olan Feriköy’deki bu kabristandan sarf-ı nazar ederek başka bir mahalle defnedilecekler ya da Latin milletinin kabristanına müracaat etme mecburiyetinde kalacaklardı.⁹⁸

Hasunistlerin yaşadıkları sıkıntıları gören hükûmet ölülerin defnedilmesi ile ilgili ilmuhaberlerin Beylikçi Dairesinden⁹⁹ alınabileceğini belirterek sorunu bir nebze olsun çözdü. *Şark gazetesi* hükûmetin mezarlık problemi ile karşı karşıya kalmasını geçmişteki siyasi hataların sonucu olduğunu şu şekilde dile getiriyordu:

“*Merhum Âli Paşa gerek bu mezarlık meselesinde gerekse Osmanlı Devleti’ndeki bütün Katoliklerin Roma Kilisesiyle olan münasebetleri hakkında doğrudan doğruya muhabere etmeye gayret ettiği bir sırada bazı kişiler onu uyarmıştı. Âli Paşa da onların uyarılarına karşılık ‘Eğer hükûmet tarafından bunlara örfi ve cebri tedbirlere kalkılırsa uzun zamandan beri hükûmetin aldığı önlemler boşuna gidecek ve Osmanlı Devleti’nin tebaasından olan Katolik Ermeniler Latin milletine müracaat etmekten başka bir çareleri kalmayacaktır’ demiştir. Buna rağmen Âli Paşa’nın sözüne itibar edilmemiş*

⁹⁷ BOA, A. MKT., 27/9.

⁹⁸ *Levant Herald*, December 5, 1874/ 5 Aralık 1874.

⁹⁹ Beylikçi Dairesi Osmanlı Devleti’nin yazışmalarında büyük rol oynayan bir birimdir. Bu daire, divanda müzakere edilmiş olan evrakı gereken yere gönderir ve divan sicillerini tutardı. Aynı zamanda ferman ve beratlar da bu kaleme yazılırdı. Gerek yabancı devletlere, gerekse gayrimüslimlere ait meselelerin hukuki cepheleri de bu kaleme incelenir ve her türlü anlaşmalar, kanun, nizamname ve talimatnâmeler burada saklanırdı. Bunun için muktezâ kayıtları, yani Divan’dan çıkacak bir kararın devlet kanunlarına ve anlaşmalara göre nasıl olması gerektiğini belirten kayıtlar da burada tutulurdu. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 6.

ve Hasunistlerin elinde olan mabetler, mektepler, hastaneler, fukarahaneler ve kabristanlar Küpeliyan grubuna teslim edilmiştir. Bu nedenle Hasunistler istemeyerek de olsa Latinlerin mabet, mektep, hastane ve kabristanlarına müracaat etmeye mecbur oldukları aşikâr olmuştur.”¹⁰⁰

Şark gazetesinin *Levant Herald*'dan alıntıyla zikrettiği yukarıdaki yorumlardan da görüleceği üzere Âlî Paşa'dan sonra gelen Osmanlı devlet adamlarının Katolik Ermeni meselesine iyi kafa yoramadıkları ve bu milletin Latinlerin kucağına atıldığı belirtilmekteydi. Âlî Paşa Papalığın isteklerine olumlu yaklaşırsa da diyalog kapısını kapatmamıştı. Bunun için *memuriyet-i mahsusa* adı altında özel bir Osmanlı temsilcisi Vatikan'a gönderilmişti.¹⁰¹ Papalık tarafından da *olağanüstü sefir* ünvanıyla Kardinal Franki İstanbul'a gelerek temaslarda bulunmuştu.¹⁰² Çalışmalar her ne kadar istenilen seviyede gitmese de Âlî Paşa'nın vefatıyla birlikte Vatikanla diyalog süreci eskisi gibi gitmedi. Özellikle Sadrazam Mahmut Nedim Paşa zamanında Papalıkla diplomatik ilişkiler en düşük seviyeye indirildi. Bunda Rusya'nın ve Almanya'nın da büyük etkisi olmuştu. Çünkü bu iki devlet Papalığa ve Katoliklerin hamiliği rolünü üstlenen Fransa'ya taviz verilmesini istemiyorlardı.¹⁰³

Hasunistlerle Antihhasunistler arasındaki tartışmalar Osmanlı hükûmetinin yeni kanuni düzenlemeler yapmasına sebep oluyor ve kimi zaman bu durum diğer gayrimüslim cemaatler için de bir emsal teşkil ediyordu. Örneğin Hasunistler resmî birçok işte kullanmaları gereken ilmuhaberleri Küpeliyan'dan almayacaklarına dair istekte bulduklarında bu istekleri hükûmet tarafından uygun görülüyordu. Kısa zaman içerisinde yapılan düzenlemelerle ilmuhaberlerin mahalle muhtarlıklarından alınabileceği Hasunistlere söylendi.¹⁰⁴ Daha sonra bu uygulama diğer gayrimüslim cemaatlere de genişletildi ve artık ilmuhaberlerin patriklerden değil muhtarlıklardan alınacağı belirtildi.¹⁰⁵

a. Problemin Genel Bir Yasa Çıkarılmasına Neden Oluşu

Ermeni patrikleri ilmuhaber verme yetkisini çoğu kez suistimal etmek-

¹⁰⁰ Şark, 29 Şevval 1291/9 Aralık 1874.

¹⁰¹ BOA, HR. TO., 455/4, 16. v.; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 9.

¹⁰² *Ceride-i Havadis*, 4 Muharrem 1288/26 Mart 1871.

¹⁰³ BOA, Y. EE., 24/64; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9, s. 61.

¹⁰⁴ *Ceride-i Havadis*, 1 Cemaziyelvel 1289/7 Temmuz 1872; *Basiret*, 5 Cemaziyelahir 1289/10 Ağustos 1872.

¹⁰⁵ BOA, Y. PRK. AZN., 3/17.

teydi. Onlar ilmuhaber verme meselesini Hıristiyan akaidiyle irtibatlandırıyorlardı. Örneğin patrik herhangi bir Ermeni vatandaşından hoşnut olmasa veya onun dinî açıdan eksik bir kişi olduğunu düşünse ona gerekli olan ilmuhaberi vermiyordu. Bundan dolayı da Ermeni vatandaşlarının günlük işlerinde aksamalar meydana geliyor ve hükûmete bu doğrultuda birçok şikâyet dilekçeleri geliyordu. Şikâyetleri değerlendiren Osmanlı hükûmeti patriklerin elindeki bu yetkiyi alarak daha sonra muhtarlara verdi. Ancak yeni uygulama patriklerin şikâyetine neden oldu. Mezahib Müdürü Mustafa Efendi 29 Ocak 1888 tarihinde yazdığı layihasında konu üzerinde durarak patriklerin şikâyetlerini eleştirdi ve; *“Eğer patrikler ilmuhaber veremediklerinden dolayı paralarının eksildiğini söylüyorlarsa devlet onlara bu eksikliği giderecek parayı verecektir. Ancak patrikler ilmuhaber verme hadisesini paradan ziyade başka amaçlarla değerlendirmektedirler.”* dedi. Mustafa Efendi’nin vurguladığı husus patriklerin ilmuhaber verme hususunda cemaate yaptığı baskının aslında mali bir zorunluluktan ziyade cemaat üzerinde haklı-haksız davranışlarda bulunamayacaklardı.

Mustafa Efendi muhtarlara ilmuhaber verilmesi hususunun Hasunist-An-tihasunist tartışmalarına bir çözüm bulma amacıyla ortaya çıktığını belirtti. Ona göre yeni düzenleme Katolik Ermenilerin mezarlık vb. meselelerindeki çıkmazdan dolayı yapılmış olsa da diğer Hıristiyan grupları için de hayırlı bir netice ortaya çıkarmıştı.¹⁰⁶ Ancak Ermeni Patriği Mustafa Efendi gibi düşünmüyordu. İlmuhaber verme yetkisinin muhtarlardan alınması için hükûmete sürekli arzuhaller gönderiyordu. Hükûmet ise geri adım atmadı ve muhtarlardan ilmuhaber verme işine devam etmeleri istendi.¹⁰⁷

SONUÇ

Ermeni grupları arasında meydana gelen mezarlık ihtilafları Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi İstanbul’da da büyük etki bıraktı. Kurumsal olarak nitelenebilecek problemlerin temelinde Ermenilerin teolojik sorunları yer almaktaydı. Ancak bunun Osmanlıya yansımaları çoğu kez bir hakkın gaspı olarak sosyal bir sorun görünümünde ortaya çıktı. Devletin yaşadığı zorluğun temelinde üç husus öne çıktı. Bir taraftan mağ-

¹⁰⁶ BOA, Y. PRK. AZN., 3/17, 29 Ocak 1888.

¹⁰⁷ İstanbul’da ilmuhaberlerin muhtarlardan alınmasına Ermeni Patrikhanesi tarafından gösterilen mukavemetten dolayı alınan Şurâ-yı Devlet kararları için bkz. Osman Nuri Engin, *Meccelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995, İstanbul, C. VIII, s. 4296-4299.

dur tarafın problemine çözüm aranırken diğer taraftan Ermeni Patrikhanesi küstürülmemeye çalışıldı. Bunun yanında yabancı güçlerin müdahalesine de bir karşılık verme zorunluluğu doğdu. Neticede Ermenilerin mezarlık problemleri İstanbul'un emniyet ve asayişini tehdit ettiği kadar devletin mülki nizamına da büyük zararlar verdi.

KAYNAKÇA

Arşiv Belge ve Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A. AMD; A. DVN; A. MKT. MHM; A. MKT. NZD; A. MKT. NZD; A. MKT. UM; BEO;

C. ADL; DH. MKT; HH; HR. MKT; HR. SYS; HR. TO; İ. DH; İ. HR; İ. HUS; İ. MMS;

İ. MVL; İ. ŞD; MV; Y. A. HUS; Y. A. RES; Y. EE; Y. PRK. AZN; Y. RK. AZJ.

Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr 10; 12; 13; 15.

Sadaret Buyruldu Defterleri, nr 3.

Sadaret Defterleri (Gayrimüslimlerden Protestan mezhebinden Gelen Takrifle İlgili Defter) nr. 271.

Gazeteler

Basiret; Ceride-i Havadis; Levant Herald; Şark; Takvim-i Vekayi; Time

Kütüphane Nadir Eserler

Millet Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 281.9

Taksim Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. 140

Kitap ve Makaleler

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1301.

Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", *TTEM*, C. V, İstanbul, 1924.

Ahmet Refik, *On ikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, Enderun Kita-

bevi, İstanbul, 1988.

Ahmet Refik, *On Üçüncü Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988.

Artinian, Vartan, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu*, çev. Zülâl Kılıç, Aras Yayınları, İstanbul, 2004.

Barsoumian, Hagop, "The Dual Role of the Armenian Amira Class Within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. Braude, Benjamin and Lewis, Bernard, C. I, Holmes Meier Publishers, New York, 1982.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2000.

Berberian, Petros, *Relations Between The Anclican Church and The Armenians*, Thesis Submitted for The Degree of Doctor of Philosophy, Department of Theology, King's College, University of London, London, 1972.

Beydilli, Kemal, *II. Mahmut Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilişinin Tanınması*, ed. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995.

Çark, Rahip G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2006.

Dwight, H.G.O., *Christianity in Turkey: The Protestant Reformation in The Armenian Church*, James Nisbet and Co, London, 1854.

Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşat, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

Engin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, C. VIII, İstanbul, 1995.

Frazer, Charles A, *Catholics and Sultans*, Cambridge University Press, Newyork, 1983.

Grabill, Joseph L., *Protestant Diplomacy and the Near East*, University of Minnesota, Minnesota, 1969.

Hammer, *Osmanlı Tarihi*, (haz. Erol Kılıç), Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1992.

Kılıç, Davut, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Avrasya-Bir Vakfı ASAM Yayınları, Ankara, 2000.

Küçük, Mehmet Alparslan, *Türkiye Protestan Ermenileri*, Berikan Ya-

yinevi, Ankara, 2009.

Minassian, Anahide Ter, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul, 2006.

Pekcan, Ahmet, *Yabancı Eller (ABD Elçisi Samuel S. Coux'un Elçilik Yılları)*, IQ Yayınları, İstanbul, 2006.

Sağırılı, Abdurrahman, "Ermenileri Katolikleştirme Çalışmaları ve Sonuçları hakkında 1778 Yılında Hazırlanan Bir Rapor", *Hoşgörü toplumunda Ermeniler*, C. I, Erciyes Üniversitesi Sempozyumu, Kayseri, 2007.

Sarııldız, Gülden, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Milletinin Tanınması", İstanbul Üniversitesi *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul, 2002.

Şahin, Gürsoy, *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler*, Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Şanizade **Mehmed Ataullah Efendi**, *Şanizade Tarihi*, (haz. Ziya Yılmaz), Fazilet Neşriyat, İstanbul, 2008.

Tcholakian, Mgr Hovhannes, *J. L'eglise Armenienne Catholique En Turquie*, Ohan Matbaacılık, İstanbul 1998.

Turan, Ömer, "Amerikan Misyonerlerinden E. Simith ve H. G. O. Dwigth'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, C. II, II. Kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2005.

Türkan Ahmet ve diğerleri, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, MEB Yayınları, Ankara, 2010.

Türkan, Ahmet, "İstanbul'da Ermeni Cemaatleri Arasındaki Dini ve İdari İhtilaflar ve Tartışmalar", *Basılmamış Doktora Tezi*, Konya, 2011.

Türkan, Ahmet, "İstanbul'daki Katolik Ermeni Gruplarının Sorunları ve Papalığın Müdahaleleri", *History Studies: International Journal of History*, Volume 4 Issue 2 July, Samsun, 2012.

Whooley, John, "The Armenian Catholic Church: a study in history and ecclesiology", *Heythrop Journal*, Volume 45, Issue, 4, Oxford Publishing, UK, 2004.

Elektronik Kaynaklar

www.fiu. Edu/mirandas/1880.htm, erişim tarihi, 17 Şubat 2008.